

İBN HALDÛN'U YENİDEN OKUMAK: GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ'NİN SİYASET FELSEFESİ BAĞLAMINDA XVI. YÜZYIL OSMANLI SİYASET FELSEFESİ PARADİGMASI

*Nejdet DURAK**

*Bilgehan Bengü TORTUK***

Özet

Gelibolulu Mustafa Âlî (1541-1600) XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin en tanınmış olanıdır. Devlet içerisinde önemli görevler üstlenen Mustafa Âlî, bu görevlerinin sağladığı birikimler ışığında tarih, sosyoloji, tasavvuf ve edebiyat alanında bu birikimini yansıtacak eserler kaleme almıştır. Gelibolulu, bu görevleri esnasında yakından tanıma imkânı bulduğu devlet teşkilatını ve Osmanlı coğrafyasının içinde bulunduğu farklı sosyo-politik şartları iyice tahlil ederek çalışmalarına yansıtmıştır.

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin, XVI. yüzyılın İbn Haldûn'u olarak değerlendirilmesi, onun siyaset ve devlete dair düşüncelerinin taşıdığı değeri göstermektedir. İbn Haldûn ile Âlî'nin siyaset ve devlet konularına dair düşüncelerinin birlikte değerlendirilmesi farklı ortam ve zamanlardaki iki düşünürün genel hatlarda düşünce birliğini ortaya koymak açısından önemlidir. Bu iki düşünürün görüşleri arasında benzerlikler ve farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıkların ortaya çıkmasında iki düşünürün içinde yer aldığı devlet sistemlerinin, coğrafyaların ve dönemin etkili olduğu söylenebilir.

Anahtar Kavramlar: Gelibolulu Mustafa Âlî, İbn Haldûn, Siyaset Felsefesi, Devlet Felsefesi, Tarih Felsefesi

* Doç. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, nejdetdurak@sdu.edu.tr.

** Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, bilgehantortuk@sdu.edu.tr.

Abstract

Re-evaluation of Ibn Khaldun: Paradigm of Ottoman Political Philosophy in the context of Mustafa Ali of Gallipoli's Political Philosophy in the XVI. Century

Mustafa Âli (1541-1600) is the most prominent Ottoman historian in the XVI. century. It has been assumed that he had an important role within the state, with this experience he wrote many works including history, sociology, mysticism and literature to reflect this accumulation of experience. Mustafa Âli, had an opportunity to get to know Ottoman system. He analysed the state organization and the different socio-political conditions which were reflected in his works

Mustafa Âli, is thought to be Ibn Haldun of XVI.century which shows the value of his ideas on politics and statehood. Evaluation of Mustafa Âli and Ibn Khaldun together is quite important to demonstrate how both of them thought similar views on politics and statehood in different time and space. Obviously there are similarities and differences. This is due to differences of different system of states, geography and era.

Keywords: Mustafa Âli, Ibn Khaldun, Political Philosophy, philosophy of History.

Giriş

İnsanın toplumsal bir varlık olması, bir toplumun üyesi olarak hayatını sürdürmesi zorunluluğu sebebiyle siyaset ve devlete dair meseleler insanın varoluşsal niteliğine işaret etmektedir. Söz konusu meseleleri konu alan disiplinler arasında siyaset ve devlet felsefeleri de yer alır.

Siyaset felsefesi, siyasal düşünceye dair egemenlik, meşruiyet, adalet vb. kavram ve incelemeleri kapsayan ("Siyaset Felsefesi", 2004, s.491); bir yönüyle toplumsal ve siyasal hayatla ilgili birtakım çözümler geliştirmek üzere ortaya çıkan *düşünsel bir form*dur (Toku, 2005, s.9). Siyasal süreçte olması gerekene dair normatif disiplindir (Uyanık, 2003, s.199).

Devlet felsefesi ise, "siyaset felsefesinin bir dalını oluşturan ve toplumsal yaşamla devletin doğuşunu, doğasını ve anlamını araştıran, insanlar ile insanların içinde yer aldıkları siyasi örgütlenmeler arasındaki ilişkileri inceleyen felsefe dalıdır." (Cevizci, 2002, s.272).

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen aksaklıkların ve çöküş belirtilerinin açık bir şekilde görülmesi XVII. yüzyılda başlamış olmasına rağmen bu olgunun aslında XVI. yüzyılın ikinci yarısında kendini hissettirdiği görülmektedir (Okumuş, 2005, ss.141-142). Dolayısıyla XVII. yüzyılda açığa çıkan devlet teşkilatındaki

bozulma, yönetimdeki düzensizlik ve kargaşa, siyaset ve devlete ilişkin konuların tartışılmasını beraberinde getirmiş ve buna bağlı olarak da birçok eser kaleme alınmıştır (Yılmaz, 2003, ss.299-300; Ertas, 2011, s.128). Bu konuda ortaya koyduğu görüşleri ve kaleme aldığı eserleriyle öne çıkan şahsiyetlerden biri de XVI. yüzyıl tarihçilerinden Mustafa Âli'dir (1541-1600).

On altıncı yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin en tanınmışlarından biri olan Gelibolulu Mustafa Âli, Gelibolu'da dünyaya gelmiş, dönemin en tanınmış âlimlerinden iyi bir eğitim alarak yetişmiş ve Osmanlı devlet bürokrasisinde birçok önemli görevlerde bulunmuştur. Hayatı boyunca tarihten edebiyata kadar farklı birçok alanda 60 kadar eser kaleme almıştır. Bu eserlerinden en tanınmış *Künbü'l-Abbâr*'dır (İsen, 1998, ss.9-34).

Mustafa Âli'nin, Osmanlı döneminin İbn Haldûn'u olarak değerlendirilmesi (Eravcı, 2005, s.164; Fleischer, 1984, ss. 51-64) onun siyasete ve devlete dair düşüncelerinin taşıdığı değeri göstermektedir. Ayrıca Âli ile İbn Haldûn'un düşüncelerinde birebir olmasa da birtakım paralelliklerin bulunduğuna işaret etmektedir. Âli'nin İslâm tarihine bakış açısı, kültür ve hükümdarlıkla ilgili görüşleri ve konuyla ilgili problemlere yönelik yaklaşımı İbn Haldûn'un görüşlerine benzemektedir. Fakat o, eserlerinde hiçbir yerde İbn Haldûn'a referansta bulunmaz. Cornell Fleischer, bu duruma Âli'nin ölüm tarihinin 1600 olmasını delil göstererek, bunu onun muhtemelen İbn Haldûn'un Mukaddime'sinden haberdar olmamasına bağlar (Fleischer, 1984, s.51). Ancak Joannes Schmidt, Âli'nin, Mukaddime'den açıkça bahsetmemesine rağmen onu bildiği ve yararlandığı kanaatinde (Schmidt, 1991, s.197).

Osmanlı düşüncesine İbn Haldûn'un görüşlerinin girişi bilindiği gibi Şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sahib Efendi (ö. 1749)'nin Mukaddime'nin ilk 5 bölümünü 1730 yılında ilk kez Osmanlı Türkçesine tercüme etmesiyledir. Bu tercüme 1856'da Kahire'de basılmıştır. Kitabın diğer kısımları Cevdet Paşa (ö. 1895) tarafından XIX. yüzyılın ortalarında tercüme edilmiş ve 1860-1861 yıllarında İstanbul'da basılmıştır. Dolayısıyla bu dönemle birlikte ortaya çıkan çöküş belirtilerine karşı tedbir alma ihtiyacı İbn Haldûn'un görüşlerinin getirdiği öneriler doğrultusunda incelenmiştir (Okumuş, 2006, ss.142-143).

Âli, İbn Haldûn'un Mukaddime'sinden haberdar olsun ya da olmasın, ondan yararlansın veya yararlanmasın Âli'nin, döneminin İbn Haldûn'u olarak görülmesi bile, dönemi açısından onun önemine ve İbn Haldûn ile birtakım paralelliklerinin bulunduğuna işaret etmektedir. Bu paralellikleri ve farklılıkları görebilmek için öncelikle İbn Haldûn'un siyaset ve devlete dair görüşlerine genel hatlarıyla bakmak gerekmektedir.

İbn Haldûn'un, siyasete ve devlete dair düşünceleri onun genel sosyal olaylar ve tarih düşüncesinden ayrılamaz. Zira o, sosyal olayların belli yasalarca belirlendiği görüşüne sahiptir. Olaylardan meydana gelen gerçeklik, tarihte ve toplumda,

siyaset alanı açısından aynıdır. Düşünürümüz bu alanı ele alan bilimi, *Umrân ilmi* olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla bu ilim hem tarih, hem toplum bilimi hem de siyaset teorisi; diğer taraftan tek başına bunların hiçbirisi değildir (Hassan, 2010, s.127). Bu görüşlerini bir tarih kitabı olan *Kitâbu'l-İber*'in *Mukaddime'sinde* tarihî ve sosyal olayları incelemesi sonucunda oluşturmuştur. Ayrıca, döneminin tarihçilerini eleştirirken, onları tenkitçi ve gözlemci olmaya çağırmıştır.

İbn Haldûn ve Gelibolulu Mustafa'nın her ikisi de devlet yönetimine ve siyasete dair fikirler öne sürmüşlerdir. Düşüncelerini ortaya koyarken onların metodlarında İbn Haldûn daha teorik bir çizgide ilerlerken, Gelibolulu daha pratik bir yol izler. İbn Haldûn, *Mukaddime'de* tarih ilminden, metodundan, devlet ve milletleri ayakta tutan esaslardan, toplumun yapısından, devlet kurumlarından, siyasetten, medeniyetten ve ilimlerden bahseder. Bununla yeni bir ilim ve metod olan *umrân ilmini* kendisinin ortaya koyduğunu belirtir (Şeşen, 1998, s.262). O, bu ilmi ortaya koyarken tarihçilerin birtakım bilgilere sahip olmaları gerektiğini belirtir. Aslında bunlar, onun *umrân ilmi* için gerekli olduğunu düşündüğü bilgilerdir. Ona göre, tarih ilmiyle meşgul olanlar sosyal kaide ve kanunları; varlığın doğasını; toplumların, devletlerin ve asırların durumlarını; olayların meydana geliş hallerini; toplumların ahlâk ve âdetlerini, din ve mezheplerini, bunların zaman içinde değişimlerini ve değişimlerin toplumlar üzerindeki etkilerini bilmeye ihtiyaç duyarlar. Ayrıca bunların geçmişteki ve bulunan zamandaki durumları arasındaki farklılıkları, benzerlikleri anlamak, sebeplerini araştırmak büyük önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra millet ve dinlerin usûl ve kaidelerini, ortaya çıktıkları zamandaki durumlarını ve meydana çıkış nedenlerini ve de değişmelerini gerekli kılan etkenleri incelemek; devletleri yönetenlerin durumlarına ait bilgilere sahip olmak bir tarihçinin temel gereksinimidir (İbn Haldûn, 1993, s. 22; 1989, C.I, s.65).

İbn Haldûn, tarih eserinin ana kısmına, klasik İslâm tarihlerinde olduğu gibi yaratılış konusuyla başlar. Daha sonra İslâmiyet'ten önceki milletlerin tarihlerine kısaca yer vermesinin ardından İslâm tarihine geçer ve zamanına kadar ortaya çıkmış devletlerin tarihlerinden bahseder. Ancak o, *Mukaddime'de* ortaya koyduğu metodu pek uygulayamaz (Şeşen, 1998, s.262). Dolayısıyla, İslâm dünyasında zamanına kadar uygulanmış olan rivayetçi tarih yazımından uzaklaşamaz. Fakat İbn Haldûn, tarihini bu anlayışla yazmış olsa da, incelemiş olduğu tarihî olgulardan genel sonuçlara ulaşarak, *Mukaddime'sinde* oluşturduğu metod doğrultusunda tarihte tenkit yolunu tercih etmektedir (Togan, 1985, s.158; Çandarlıoğlu, 2003, s.47).

Osmanlı'da XV. yüzyılda klasik geleneğe uygun olarak tarihî eserlerin rivayetçi tarzda yazılmasına karşın XVI. yüzyıla gelindiğinde Gelibolulu Mustafa Âlî'nin "*Künh'ül-Abbâr*"ında olayların kritiğini yapması ile Âlî, tenkitçilik ekolünün başlatıcısı kabul edilmektedir. Âlî, bu eserinde ve daha başka eserlerinde Osmanlı'nın aksayan yönleri üzerinde durur ve gerekli gördüğünde hükümdarları dahi tenkit eder, olaylara eleştirel ve çözümleyici bir tarzda bakmaya çalışır" (Köken, 2002, s.6). Daha önce belirtildiği üzere onun, döneminin İbn Haldûn'u olarak değerlendiril-

mesinin nedeni budur. İki düşünür de dönemlerinde tarihî olayları analiz ederek ve birtakım kaideler ortaya koyma metoduna yer vererek buldukları düşünce ortamının öncüsü olma özelliğini taşırlar.

İbn Haldûn ve Âlî'yi siyaset ve devlet konuları üzerinde durmaya iten en önemli etken yaşadıkları dönemlerde gözlemledikleri veya bizzat tecrübe ettikleri aksaklıklar olmaktadır. Onların bu konulardaki düşüncelerinde tam bir örtüşme ya da paralellikten bahsedilemez, sadece benzerliklerden ve kesişim noktalarından bahsedilebilir (Fleischer, 1984, s.58).

İbn Haldûn'un döngüsel tarih anlayışı, devletlerin tıpkı insanlar gibi bir ömre sahip olup kaçınılmaz sonun ancak bazı tedbirlerle geciktirilebileceği anlayışı XVII. yüzyılın başlarına kadar determinist bir tarih anlayışının yerleşmesine neden olmuştur.

İbn Haldûn'un direk etkisinin XVII. yüzyıl ile birlikte başlamasına rağmen tarih felsefesi anlayışı olarak yerleştiği bazı ilke ve kavramlar daha erken dönemlerden itibaren kullanılmıştır. Bu benzerlikleri kısmen aynı yaklaşımı gösteren, ortak bir kültürel ve tarihî gelenek içinde yetişen, aynı kültür havzasının getirdiği benzerlikler olarak da tanımlamak mümkündür. Bu çalışma tarih felsefesinde bir yöntem çabası olarak tarihî olgu ve olayların anlaşılması ve kavramsallaştırılması noktasında bir yöntem çabası arayışını İbn Haldûn ve Gelibolulu Mustafa Âlî bağlamında tartışmayı hedeflemektedir.

1. Tarih Yazıcılığı

İslâm tarih yazıcılığı, Hz. Muhammed (SAV)'in hayatına ait bilgilerin toplanıp kaydedilmesiyle başlamıştır. Ayrıca Kur'an'da çeşitli kavimler, dinler ve peygamberlerle ilgili bilgilerin yer alması bu çabayı motive etmiştir. Bu doğrultuda kaleme alınan siyer, megazî, tabakat ve temcim türü kitaplar İslâm tarihi yazımını başlatmıştır. Bu eserlerde rivayetler kronolojik olarak, üzerinde herhangi bir yorumda bulunulmadan verilmektedir. Tarihin Hz. Peygamberin hayatı ve mücadelesi ile başlatılması, kendini hicri takvim kullanılması ile belirginleştirmiş, olgu ve olaylar bu anlayış doğrultusunda çizgisel bir zaman dilimi içinde ifade edilmiştir. Tarih, İbn Haldûn ve Gelibolulu'nun eserlerinde örneklerini gördüğümüz gibi insanın yaradılışından bugüne kadar olan gelişmelerin verildiği gayeci bir metafizik anlayış altında yorumlanmıştır. Tarih yazıcılığı bundan dolayı pratik olarak, insanların dinî ve ahlâkî dersler, kıssadan hisse çıkarması gereken bir değer alanı olarak görülmüştür. Bu, gerek İbn Haldûn, gerekse Gelibolulu'nun paylaştığı bir yaklaşımdır. Bu açıdan İbn Haldûn'un eserine isim olarak *Kitâbu'l-iber*'i (tekili ibret) seçmesi oldukça anlamlıdır. Tarih sadece olayların kaydedilmesi olmayıp insanları hataya düşmekten koruyan, insanları doğru anlamının yollarını gösteren bir etkinliktir.

İbn Haldûn ve Gelibolulu önemli devlet işlerinde bulunmuşlar ve devletin işleyişini yakından tanımışlardır. Bu açıdan ortaya koydukları değerlendirmeler

kendi şahsi gözlem ve tecrübelerini yansıtmaya açısından ayrıca önem taşımaktadır. Her iki düşünürümüzü geleneksel tarihçilerden ayıran nokta, tarihi bir rivayetler alanı olmaktan çıkarıp, olayların arkasında yatan sebeplerin araştırılmasına önem vermeleridir. Sadece nakil ve rivayete dayanan bir tarih anlayışı eleştiri süzgecinden geçirilmediği için kişiyi yanılığa sürükleyecektir. Bundan dolayı olayların ilke ve yasalar doğrultusunda incelenmesi her iki düşünürün de öne çıkardığı bir tarih anlayışıdır. İbn Haldûn yaşadığı dönemde tarihe yeni bir bakış açısı getirerek bir tarih felsefesinin tesisinde öncülük etmiş, bu anlayış Gelibolulu tarafından sürdürülmüştür.

Osmanlı tarih yazıcılığı devletin resmi olarak görevlendirdiği vakanüvistler ve tarihe ilgi duyan kişilerin kaleme aldığı eserler bağlamında iki yoldan gerçekleştirilmiştir. Âli, ikinci grupta yer alan bir tarihçidir. Bu açıdan olayları daha objektif değerlendirmektedir. Onun tarih yazıcılığında öne çıkardığı bir diğer önemli yön de kullandığı kaynakları belirtmesidir. *Künhül-Abbâr*'ın mukaddimesinde yüz otuz kadar eserin ismini vermektedir. Bu eserlerin içerisinde İbn Haldûn'un kitapları yer almamaktadır.

Gelibolulu, Kanunî Sultan Süleyman, II. Selim (saltanatı: m.1566-1574), III. Murad (saltanatı: m.1574-1595) ve III. Mehmed (saltanatı: m.1595-1603) dönemlerinde divân kâtibliği, tımar defterdarlığı, yeniçeri kâtibliği, defter eminliği ve sancak beyliği gibi devlet görevlerinde bulunmuş bir Osmanlı bürokratıdır (Süsheim, 1978, ss.304-305). Aynı zamanda Mustafa Âli, ekonomik, sosyal ve siyasi değişim konularını ve kurumsal kargaşayı açık ve kapsamlı bir tarzda inceleyen ilk Osmanlı tarihçisidir (Fleischer, 2010, s.104).

2. İbn Haldûn ve Âli'nin Düşüncelerin Oluşumunda Yaşam Öykülerinin Etkisi

İbn Haldûn ve Âli'nin düşüncelerinin oluşumunda yaşamlarında geçirdikleri süreçler ve iniş çıkışlar etkili olmuştur. Her iki düşünürün de benzer yaşam öykülerine sahip olmaları onları ortak bir noktada birleştirmektedir. Düşünürlerimiz dönemleri açısından iyi bir eğitim almışlar, çeşitli devlet görevlerinde bulunmuşlar, fakat bu görevler açısından hak ettikleri makamları elde edememişlerdir. Ayrıca yaşadıkları dönemlerde ve coğrafyalarda devletlere ilişkin birçok aksaklıklara ve adaletsizliklere ya bizzat maruz kalmışlar ya da bunları bizzat gözlemleme imkânı bulmuşlardır. Bu gibi olgular onların düşünceleri üzerinde etkili olmuştur.

Tunus'ta 1332 yılında doğan İbn Haldûn, dönemin geleneğine uygun olarak hadis, fıkıh, sarf, nahiv gibi ilimleri tahsil etmesinin yanı sıra felsefe ve kelam ilimlerini tahsil etmiştir. Yirmi yaşına gelmeden de Tunus hükümdarı Ebu İshak İbrahim'in başkatibi olmuştur. Erken yaşta böyle bir göreve atanması, ilim tahsiline engel teşkil etmiştir. Ancak devlet adamı olması dolayısıyla devrinde birçok âlimi tanımıştır (Yumuk, 1978, s.229). Daha sonra Fas Emiri Ebû İnan'ın vezi-

ri olmuş, fakat kendisini kıskanan memurların iftiraları sebebiyle hapsedilmiştir. Emir'in yerine geçen Ebû Salim zamanında tekrar aynı göreve getirilmiştir. Emir ile arası açılınca Endülü'se geçmiş orada da bazı devlet görevlerinde bulunmuş ama yine anlaşmazlıklar yaşamış ve buradan da ayrılmak zorunda kalmıştır. Hayatının bundan sonrasında da farklı görevler ve yerler arasında geliş gidişler yaşamıştır. Kahire'de Kaddiyul'l-Kudâd olarak yüksek bir mevkide kadılık yapmış ve 1402'de burada vefat etmiştir (Dursun, Hassan, 2008, s.49-59; bk. İbn Haldûn, 2004).

Hayatını bir devlet adamı ve ilim adamı olarak iniş çıkışlarla geçiren İbn Haldûn'un yaşadığı dönem ve coğrafyadaki siyasi ve sosyal şartlar da onun düşünceleri üzerinde büyük etkiler bırakmıştır. Düşünürün zamanında Endülüs ve Kuzey Afrika'da ilmî, fikrî, siyasi ve medeni hayat çok da iyi durumda değildi. Endülüs'ün büyük bir kısmı Hıristiyanların kontrolüne geçmişti. Tunus'tan Atlas Okyanusu'na kadar olan bölgede Hafisiler, Abdülvadiler ve Merinelere olmak üzere üç Berberî hanedanlığı hüküm sürmekteydi. Bunlar arasında sık sık savaşlar olduğu için de bu coğrafyada istikrardan söz etmek mümkün değildi. İbn Haldûn böyle bir ortamda çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur. Hayatının sonunda bulunduğu Mısır'da Memlüklüler, Irak'ta Celairiler, Anadolu'da ise yine çatışma içinde olan Selçuklu Beylikleri mevcuttu (Okumuş, 2008, s.31). Doğal olarak onun bizzat gözlemlediği ve içinde yer aldığı bu karmaşık düzen onu sosyal kaideler, siyaset ve devlet konularında genel kanunlar ortaya koymaya yönlendirmiştir. Ayrıca birden fazla devlet içinde devlet görevi üstlenip birçok yönetime ve sosyal hayata şahit olması ona daha objektif bir bakış açısı sağlamıştır. Onun bir yönetim tarzı için öneri ya da fikirler beyan etmeyip genel kanunlar ve metotlar üzerinde durması da yine bu hayat tecrübesinin ona kazandırdığı gelişim süreci sonucunda belirginleşmiştir.

Mustafa Âli de İbn Haldûn'a benzer bir hayat öyküsüne sahiptir. Ancak o, yalnızca Osmanlı Devleti içinde kalmıştır. 1541 tarihinde Gelibolu'da dünyaya gelen Mustafa Âli'nin Boşnak-Hırvat soyundan gelen devşirme bir aileye mensup olması kuvvetli bir ihtimaldir. Küçük yaşta eğitim hayatına başlayan Âli iyi bir medrese eğitimi almıştır. Tahsilini tamamlamasının ardından şehzade II. Selim'in dîvan kâtipliği görevinde bulunmuştur (Ertaş, 2013, s.194). Böylelikle devlet görevleri başlamış oldu. Görevleri esnasında küçük yerlerde kısa süreli olarak sancakbeyliği, hazine defterdarlığı gibi makamlarda bulunan Âli, bu görevleri esnasında birçok defa iniş çıkışlar yaşamıştır. Gözü yükseklerde olan düşünür, hep yüksek mevkilerde ve yerlerde görevler istemiş, fakat bunlara ulaşamamıştır. Takriben 1600 yılında Cidde sancak beyi iken vefat etmiştir. Bu hareketli ve sıkıntılı hayatına altmış kadar da eser sığdırmıştır. Bunların içinde edebi eserlerden nasihatnâmelere, tarih eserlerinden ahlâk ve siyasete kadar birçok konu mevcuttur (Kütükoğlu, 1989, ss.414-416).

Âli'nin düşüncelerinin oluşumunda ve eserlerinde onun mizacının da büyük bir etkisi vardır. Kaynaklar onu gururlu, hakkı olduğunu düşündüğü makamlara bir türlü

ulaşamayan, hakkı yendiğini düşündüğü için de oldukça sert tepkiler veren, geçimsiz bir mizaç sahibi olarak belirtmektedir (İsen, 1998, s.20). Bu sebeple o, çok iyi bir öğrenim görmüş, başlangıçta iyi denilebilecek vazifelerde bulunmuş olmasına rağmen daima durumundan şikâyetçi olmuş ve birçok eserde kendisinin değerinin bilinmediğine veya haksızlığa uğradığına dair ifadelere yer vermiştir (Ertaş, 2008, s.9). Âli'nin bu şekilde tavır sergilemesinde şüphesiz döneminin siyasi ve idari istikrarsızlığı ve bu durumun devlet memurlarına yansması etkili olmuştur. Bu dönemde sıkça karşılaşılan atamalar ve görevden almaları bizzat kendisi de yaşamıştır. Ayrıca onun kıskançlığı ve de beklediği ve hak ettiği görevlere getirilmediği inancı, düşüncelerinde etkin bir rol oynamıştır (Mustafa İsen, 1998, s.20).

Gelibolulu Âli'nin bu şekilde bir devlet memuriyetinin olması ve yaşadığı dönemin karmaşası, İbn Haldûn'un yaşadıklarıyla paralellik oluşturmaktadır. Her iki düşünürün belirtilen şekilde bir hayata sahip olmaları ve mizaçları, düşüncelerini ortaya koyarken objektif davranmalarını beraberinde getirmiş ve yeri geldikçe eleştirel bir tavır takınmaktan çekinmemelerine yol açmıştır. Ayrıca devlet görevlerini ifa ederken edindikleri tecrübeler ve gözlemleri devlet yapıları arasında karşılaştırma yapma imkânını sağlamıştır.

3. İbn Haldûn

Tarih ilmini şerefli bir ilim olarak nitelendiren İbn Haldûn, bu ilmin konusunun da “insanların dünyanın insan yaşayabilecek yerlerinde cemiyetler halinde yaşamaları ve yeryüzünü imar etmeleri” anlamında olan *umrân ilmi* olduğu düşüncesindedir (İbn Haldûn, 1989, C.I, s.7,10; Hassan, 2010, s.136). Dolayısıyla tarih ilmi, toplumların geçmişteki durumlarının, oluşturdukları devletlerinin, siyasetlerinin ve ahlâki anlayışlarının anlaşılmasını sağlar. Ayrıca İbn Haldûn'a göre tarihî oluşum, Tanrı'nın iradesine bağlıdır (Taylan, 2006, s.303).

İbn Haldûn yukarıdaki yaklaşım doğrultusunda toplumlara konu edinirken onları medeniyete uzaklık ve yakınlıklarına göre değerlendirmekte, devlet ve siyasete ilişkin düşüncelerini bu ayrımla bağlantılı olarak incelemektedir.

1.1. Devlet ve siyaset

İbn Haldûn, devleti iç ve dış tehlikelerden koruma ve toplum düzenini sağlama amacıyla egemen olan ve hükmeden siyasi otorite olarak tanımlar (İbn Haldûn, 1993, ss.150-151; 1989, C.I, ss.480-481; el-Husri, 2001, s.218). O, siyaseti de devlet gibi halkın idaresini ve güvenliğini sağlayan bir kurul olarak görür (İbn Haldûn, 1993, s.34; 1989, C.I, ss.103-104,386). Ona göre, sosyal yaşantı içinde kargaşa olmaması için herkes tarafından kabul edilen ve uyulan yönetim ilkelerinin yani siyasi kanunların olması zorunludur (İbn Haldûn, 1993, s.150; 1989, C.I, ss.478-479; Köseoğlu, 1997, ss.146-147).

Düşünüre göre, insanlar için “insan yaratılışı gereği medenidir” sözünün ifade ettiği gibi, sosyal yaşam bir zorunluluk, tabii bir ihtiyaçtır (İbn Haldûn, 1993, s.33; 1989, C.I, s.100; 2007, C I, s.213). Dolayısıyla siyaset ve devlet, cemiyet halinde bulunan insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemenin zorunlu bir sonucudur (Toku, 2000, s.123.).

İbn Haldûn, bir devlette, zaman içinde devletin kuruluş amacının dışına çıkabileceğini belirtir. Ona göre devletin kuruluşundan sonraki aşamalarda, insanlar birtakım menfaatler elde ederken, halktan uzaklaşma ve zulüm temayülleri gösterecek, bu durum ise toplumda kargaşaya yol açacaktır. Dolayısıyla ona göre, böyle bir durumun oluşmaması ancak o cemiyetteki herkesin kabul edip uyacağı kendine ait siyasi kanunların bulunmasıyla mümkündür (İbn Haldûn, 1993, s.150; 1989, C.I, ss.478-479; 2007, C.I, s.420). Aksi takdirde hâkimiyet ve iktidar tam anlamıyla gerçekleşemez (İbn Haldûn, 1993, s.150; 1989, C.I, s.479; 2007, C.I, s.420).

İbn Haldûn, siyaseti *akli siyaset* ve *dini siyaset* olarak iki kategoride ele alır. Ona göre devlet, güce bağlı olarak ilk kurulduğunda, genel olarak kanunları da mevcut olan siyasi otoritenin tercihine göre şekil alır. Ancak zorla itaat ettirme halk nezdinde olumsuz etkiler oluştururken devlete itaati de güçleştirir. Bu sebeple halk tarafından kabul edilecek kanunlara ihtiyaç vardır. İnsanların yalnızca bu dünyaya ait bir yönünün ve isteklerinin bulunmaması nedeniyle de dini dikkate almayan siyasi hükümlere, diğer bir ifadeyle akli siyasete dayanan bir devlet yönetiminin tam olarak iyi bir yönetim olarak tanımlanması mümkün değildir (Toku, 2005, s.115). Buradan hareketle düşünür dinî siyasetin, insanın hem bu dünyadaki düzeninin sağlanması hem de ahiret mutluluğunun kazanılması için uygun olduğunu düşünmektedir. Ona göre insanlar, dinin içerdiği ibadet gibi haller ve devlet işlerinde uyulması gereken hususlardan ayrılmadığı sürece Tanrı'nın himayesinde olur. Zira Tanrı, insanın amacına uygun olanları bilir. Dolayısıyla dinî siyaset, insanın iki dünyasına hitap ederek yaşamını düzenlerken, akli siyaset sadece dünya hayatına yöneliktir. Birincisinde amaç dünya hayatını, dini korumak için dine uygun şekilde belirlemek iken, ikincisinde amaç akli delil ve hükümleri temele alarak dünya hayatı için faydalı olanları tercih edip, zararlı olanları uzaklaştırmaktır (İbn Haldûn, 1993, ss.150-151; 1989, C.I, ss.479-481; 2007, C.I, s.420-421). Dolayısıyla İbn Haldûn, dinî siyasetle yönetilen devleti en mükemmel devlet olarak nitelendirir (Gibb, 1991, s.190).

İbn Haldûn'un dinî siyaseti akli siyasetten üstün görmesi onun, devletin dinî siyasetle yönetilmesini zorunlu görmesi olmayıp, sadece iyi olacak olana dair temennisidir. Zira ona göre, din ve dinî otorite olmaksızın da toplumsal hayatın varoluşu mümkündür. Siyasi otorite tarafından oluşturulan kanunlar ya da insanların bir arada bulunmasını sağlayan asabiyet, toplumsal hayat ve düzen için temelde yeterlidir. Hatta dünyada herhangi bir dine mensup olmaksızın var olan topluma-

rın, bir dine mensup olanlardan daha çok oldukları ve birçok devletler kurdukları bir gerçektir (İbn Haldûn, 1993, s.33; 1989, C.I, ss.103-105; 2007, C.I, ss.215-216). Dolayısıyla İbn Haldûn'da toplumsal bir hayat için zorunlu olan, bir siyasi otoritenin mevcudiyetidir. Herhangi bir toplumda düzenin tesisi dine dayanarak sağlanabileceği gibi, din dışı bir siyasi otorite ve onun koyacağı kanunlara dayanarak da oluşturulabilir (Toku, 2005, s.116). İbn Haldûn'a göre, önceleri dine dayanarak kurulan bir devlet zaman içinde hükümlerlik şekline dönüşür. İbn Haldûn bu durumun dönemine kadar gelen İslâm devletlerinde var olduğunu belirtmektedir (İbn Haldûn, 1993, ss.159-164; 1989, C.I, ss.510-528; 2007, C.I, ss.439-448).

Anlaşılabileceği üzere İbn Haldûn, bir devlet için asıl önemli olanın düzeni sağlayacak olan, adaleti ön gören siyasi bir otorite ve onun koyacağı kanunlar olduğunu düşüncesindedir. Dinî kanunların yer aldığı siyasi otorite ise ideal olandır.

3.2. Devletin oluşumu ve tavırlar teorisi

Cemiyetler için göçebe kavimlerden, köy yaşantısına, oradan da şehir hayatına geçiş şeklinde bir gelişim çizgisini öngören İbn Haldûn (İbn Haldûn, 1993, s.136; 1989, C.I, ss.436-437; 2007, C.I, s.395; Sözen, 2005, s.7) devlet kurumunu da bu çizginin en üst noktasında yer alan şehir hayatında ortaya çıkan siyasi bir kurum olarak tanımlar. Zira uygarlık, şehirlerde gelişir ve İbn Haldûn'a göre devlet de, uygarlığın siyasal bir birimidir ve devletin ortaya çıkışı bedevî yaşamdan (göçebe yaşam) hazarî yaşama (şehir yaşamı) geçişin bir işaretidir (Dursun, Hassan, 2008, s.73).

İbn Haldûn, toplumların bedevî yaşamdan hazarî yaşama geçişte ve dolayısıyla devletin oluşumunda etkin bir güç olarak asabiyeti görür. Ona göre devlet, asabiyyetin özellikleri olan atılganlık, kuvvet gibi nitelikler sayesinde elde edilir. Bu tür durumlar ise genel olarak göçebe bir hayata sahip olan gruplarda bulunur (İbn Haldûn, 1993, s.136; 1989, C.I, ss.436-437; 2007, C.I, s. 395; Sözen, 2005, s.7). O, asabiyyet kavramından grup dayanışması, toplumsal bütünleşme ve bir ideal etrafında çeşitli faktörlerin tesiriyle kuvvetlice birleşmeyi anlamaktadır (Günay, 1986, ss.97-98; Sözen, 2005, s.2).

Asabiyyeti, kan bağına sahip aynı nesilden bireylerin bir araya gelmesiyle oluşan nesep asabiyyeti (İbn Haldûn, 1993, s.112,146; 1989, C.I, s.322,463) ve aralarında kan bağı olmamakla birlikte evlilik gibi nedenlerle oluşan akrabalık bağıyla meydana gelen yahut aynı düşünce etrafında birleşenlerin oluşturduğu sebep asabiyyeti (İbn Haldûn, 1993, s.297; 1989, C.II, ss.311-312; 2007, C.II, ss.684-685) şeklinse iki tür olarak belirten İbn Haldûn, siyasi otoritenin aşamaları ile asabiyyet arasında bir ilişki kurar. Ona göre, ilkel toplumlarda asabiyyet henüz egemenlik şeklinde oluşmamıştır ve korunmaya yönelik bir asabiyyettir. İkinci aşamada asabiyyet, riyaset (başkanlık) şeklinde bir yapılanmaya dönüşür. Üçüncü aşamada ise asabiyye-

tin mülkleşme yani devlet oluşturma süreci başlar (İbn Haldûn, 1993, ss.134-135; 1989, C.I, ss.433-434).

Asabiyetin kuvvetiyle bedevilikten hazarîliğe geçerek teşekkül eden devleti bir organizmaya benzeten İbn Haldûn, devletin bir organizma gibi doğup, büyüyüp, gelişip ve ardından ortadan kalktığını düşünmektedir. Ona göre devletlerin ömürleri, genellikle üç nesli geçmez (İbn Haldûn, 1993, ss.134-135;1989, C.I, ss.431-432). Bir nesil, bir şahsın büyüyüp olgunlaşması evresi olan 40 yıldır (İbn Haldûn, 1993, s.134; 1989, C.I, ss.431-432). Buna göre bir ferdin tabii ömrü yüz yirmi yıldır. Devletlerin ömürleri de birbirlerine göre farklı olabilirlerse de çoğunlukla 120 yıl olan üç nesil müddetini geçmez (Sözen, 1998, s.102). Asalet ve şerefın tamamen sona erdiği dördüncü nesilde ise devlet yıkılır (İbn Haldûn, 1993, s.135; 1989, C.I, s.434). Devletin yok oluşu da Tanrı'nın irade ettiği vakitte gerçekleşir (İbn Haldûn, 1993, s.135; 1989, C.I, ss.433-434).

Devletin doğma, büyüme, gelişme ve çöküş şeklinde geçireceği dönüşüm dönemlerini İbn Haldûn beş devreye ayırmaktadır. O, bu beş devreyi tavırlar şeklinde ifade eder (Taylan, 2006, s.307). Bunlar zafer, istibdat, ferağ, müsalemet ve israf tavırlarıdır.

Birinci tavır zafer, galibiyet ve istila dönemidir ki böylelikle devlet, kuruluşunu gerçekleştirir. Bu dönemde asabiyet, gücünü muhafaza etmektedir (İbn Haldûn, 1993, s.138; 1989, C.I, ss.433-434). Zafer kazanma, asabiyet kuvveti ile gerçekleştiği için hükümdar, asabiyet mensuplarına ihsanda bulunur, devletin önemli mevkilerine onları getirir ve onlara güvenir. Bu devirde hâkimiyet, hükümdar ve kavmi arasında adeta ortaktır (el-Husri, 2001, s.229).

Devletin güçlendiği dönem olan ikinci tavrıda (istibdat tavrı) yönetim tek bir kişinin elinde toplanır. İbn Haldûn, bunu zorunlu görür. Çünkü ona göre, siyaset ve idarede yöneticilerin çoğalması bütün idarenin bozulmasına sebep teşkil eder. Bu devirde hükümdar, kavminden olanları yönetimden uzaklaştırdığı için onlar da yöneticiye düşman olur. Hükümdar ise kendisine yabancılardan yardımcılar edinir. Bütün bunlara rağmen asabiyetin gücü bu tavrıda hâlâ muhafaza edilmektedir (İbn Haldûn, 1993, ss.131-139; 1989, C.I, ss.422-445).

Üçüncü dönem olan ferağ tavrı, rahatlık, huzur ve güvenin hâkim olmasının yanında imar devresidir. Bu dönem, ekonomik bakımdan belli bir düzeye geldiği, askerin durumunun iyileştiği ve imar hizmetlerinin arttığı bir devre olma özelliğine sahiptir (Sözen, 2005, s.14). Bolluk ve refaha dalmak, sükûnet ve rahatlık içinde olmak devlet için tabii bir durumdur. Bu dönemde söz konusu hâller, Tanrı'nın devletin yıkılmasını takdir ettiği zamana kadar devam eder (İbn Haldûn, 1993, s.132; 1989, C.I, ss.424-425).

Dördüncü tavır, kanaat ve barış içinde yaşama dönemidir. Barış içinde yaşamaya ve öncekiler taklit edilmeye çalışılır. Bu dönemde önceki yöneticilerin çok

daha doğru düşüncelere sahip olduklarına inanılarak eski yönetim tarzı aynen devam ettirilir (İbn Haldûn, 1993, s.139; 1989, C.I, s.446).

Son tavır olan beşinci dönemde, devlette ihtiyarlık hâsıl olur. Yönetici, serveti boşa harcar ve yerine yenisini koymaz. Çevresinde bulunan kimselere cömertlik olsun diye devlet makamlarına ehliyetsiz kişileri getirir. Kendi kavminden olan ve ehliyet sahibi kimseleri ise yönetimden uzaklaştırır. Orduda tamamen bozulmalar oluşmuştur. Bu dönemde asabiyetin gücü tamamıyla yok olmuş, bulunması gereken ahlâkî özellikler yitirilmiş, vergi aşırı biçimde arttırılmış, zulümler başlamıştır. Bunlardan dolayı da devlet, kolay kolay kurtulamayacağı ve çökünceye kadar devam edecek olan şifa bulmaz bir hastalığa maruz kalmıştır ve sonunda devlet yıkılır (İbn Haldûn, 1993, s.139; 1989, C.I, s.447; Okumuş, 2006, s.186). İbn Haldûn için, devletin Tanrı tarafından takdir edilen zamanda yok olup gitmesi kaçınılmazdır ve bu durum Tanrı tarafından konulan bir kanundur (İbn Haldûn, 1993, ss.229-230; 1989, C.II, ss.94-97). Dolayısıyla devlet için olan bu tabii kanunu koyanı Tanrı kabul eden İbn Haldûn, böylelikle devletin varoluşunu ve yok oluşunu da gerçekte Tanrı'ya bağlayarak, bu duruma dinî bir açıklama getirir.

3.3. Devletin gerileme ve yıkılışının nedenleri

Bir devlet için gerileme ve ardından çökme evresinin gelişini mutlak bir kanun olarak gören İbn Haldûn, bu durumun ortaya çıkışında birtakım sebeplerin varlığının rolünün bulunduğunu kanaatindedir.

İbn Haldûn gerileme döneminin, gücün belirli şahıslarda toplanması ve de gösterişli yaşamın oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmasıyla birlikte başladığı düşüncesindedir (İbn Haldûn, 1993, s.133; 1989, C.I, s.426).

Düşünüre göre, gerileyişin başlamasının sebeplerinden biri, siyasi gücün bazı kimselerde toplanmasıdır. Zira devletin kuruluş döneminde, yönetim gücünü elinde bulunduran asabiyet, devletin kurulmasını sağlayan diğer asabiyetlerle ortak iken, daha sonraları bu durum değişir ve hâkim asabiyet, diğer asabiyetlerin gücünü zayıflatarak kendi egemenliği altına alır; daha önce ortak olan ekonomik gücü de bizzat kendisinde toplar. Böylelikle devletin kuruluşunda etken rol oynayan asabiyetlerin gücü zayıflar; onların, devleti koruma konusunda istekli olanları azalır. Bu durum da devletin zayıflamasını beraberinde getirir (İbn Haldûn, 1993, s.133; 1989, C.I, ss.426-427).

İbn Haldûn düşüncesinde gerilemenin bir diğer nedeni olarak devlet için tabii bir durum olan bolluk ve nimetlere fazlaca meyletme gösterilir. Çünkü ona göre, ekonomik gücün artışı, birtakım lüks alışkanlıkların artışı da beraberinde getirir. Bu alışkanlıklar da masrafların çoğalmasına neden olur. Söz konusu durum zamanla devletin gelir gider dengesinin bozulmasına yol açar. Yönetici bu durumu düzeltmek için birtakım haksız uygulamalarda bulunur. Vergilerde artışlar başlar.

Fakat yöneticinin hiçbir uygulaması ekonominin düzelmesini sağlamaz; ancak belki geçici çözümler olabilir. Ekonomideki zayıflama, devleti koruyan askerî gücü de etkiler. Zira masrafları azaltmak için askerî alanda küçülmelere gidilir. Sonuçta devletin korunması zayıflar, devlet saldırılara açık hâle gelir. Gösterişli yaşama düşkünlük ayrıca toplumda ahlâkî bozulmalara da neden olur. Bundan sonra da devlette çökme belirtileri görülmeye başlar (İbn Haldûn, 1993, s.133; 1989, C.I, ss.427-429). Çünkü ona göre ahlâkî açıdan düzgün olmak devlet kurmak ve iyi bir yönetim için önemli olduğundan dolayı, ahlâkî alandaki bozulmalar da devletin yıkılışında önemli bir etkidir (İbn Haldûn, 1993, ss.113-114; 1989, C.I, ss.362-368).

4. Gelibolulu Mustafa Âli

Osmanlı tarihçi ve düşünürleri, İbn Haldûn'u oryantalistlerden çok daha önce okumuşlar ve üzerinde çalışmalarda bulunmuşlardır. Dolayısıyla İbn Haldûn oryantalist bakış açısının dışında tanınmış ve değerlendirilmiştir.

Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1600) ile aynı dönemde yaşayan Kınalızâde Ali Efendi (ö. 1572)'de olay ve olguları *sosyolojik okuma* diyebileceğimiz bir yorumlama biçimiyle değerlendirmiş, paralel bir yaklaşım ortaya koymuştur. Mesela Kınalızâde, insanın toplumsal hayat sürmek zorunda olan bir varlık tanımını tıpkı İbn Haldûn gibi değerlendirmiştir. Onun *toplumsal farklılaşma*, devlet ve siyaset konusundaki görüşleri İbn Haldûn ile benzerlik arz etmektedir. Bu konuya işaret eden Ejder Okumuş'a göre: "(Kınalızâde) Ali Efendi'nin devlet görüşü, İbn Haldûn'ununkiyle aynı temele dayanmaktadır. Her ikisinde de devletin gerekliliği, bir arada, toplum hâlinde, barış içinde yaşamının temini temelinde izah edilmektedir. Bu, Ali Efendi'nin, İbn Haldûn'un Mukaddime'sinden haberdar olduğunu ve ondan yararlandığını veya etkilediğini gösteriyor olabilir." (Okumuş, 2006, s.153). Benzer bir şekilde Naîmâ, Kınalızâde'nin, adalet dairesi düşüncesini İbn Haldûn'dan aldığı ileri sürmektedir (Naîmâ, 1283, C.I, s.40).

Bu bilgiler aynı dönemde yaşamış ve Mısır gibi İbn Haldûn'un yaşadığı bölgelerde bulunmuş bir Osmanlı aydınının İbn Haldûn'un görüşlerini bilme ihtimalinin olduğunu göstermektedir.

Mustafa Âli, yaptığı siyasal ve ekonomik tahliller esnasında İbn Haldûn'un yukarıda değindiğimiz devletin beş tavırdan geçtiği biçimindeki yaklaşımını kullanmıştır. Âli'nin, *Nushatûs-Selâtin* adlı siyasetnamesinin çeşitli yerlerinde İbn Haldûn'un ortaya koyduğu bu yaklaşıma değindiğini söylemek mümkündür. Âli'nin *Fusûlül-hal ve'l-akd fi usûlül-harcı ve'n-nakd* adlı eserinde de İbn Haldûn düşüncesinin izlerini görmek mümkündür. İstanbul'da 1598'de kaleme alınan bu eserinde yazar, İslâm devletlerinin yükseliş ve çöküş sebeplerini birtakım yorumlarla anlatmış ve Osmanlı Devleti'ni de bu açıdan ele almıştır (Okumuş, 2006, ss.154-155).

Mustafa Âli siyaset, toplum ve devlet felsefesini adalet dairesi, tıbbî analogi ve döngüsel hanedanlık çöküşü gibi yaklaşımlar çerçevesinde ortaya koymaya ve geliştirmeye çalışmış, İbn Haldûn'dan daha genellemeci veya bilimsel olmasa da bazı konularda onun düşüncelerine benzer görüşler ortaya koymuştur (Okumuş, 2006, s.155).

Osmanlı dünyasında XVI. yüzyılla birlikte önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki ilerlemesi bu yüzyılla birlikte durmuştur (Lewis, 1960, s.167). Bu gelişme karşısında kendi sınırları içerisinde sıkışan devlette askeri, mülkî, idari, mali ve toprak teşkilatı açısından fetihlerle genişlemeye ihtiyaç gösteren idare tarzı, geleneksel yapı ve düzenlemelerden uzaklaşmak durumunda kalmıştır. İkinci olarak bu yüzyılda geleneksel ticaret yolları, keşiflerle yerini yeni ticaret yollarına bırakmıştır. Bu durum, ekonominin eski gücünden uzaklaşmasına neden olmuştur (Lewis, 1960, s.168). Üçüncü olarak gelişen silah teknolojileri, ateşli silahların ve topların yaygın kullanımı ordu teşkilatında buna bağlı değişimleri ortaya çıkarmıştır. Sipahi teşkilatının işlevsiz kalması ve ücretli asker sayısının artması beraberinde devletin harcamalarında artış getirmiştir. Kâtip Çelebi 1567 yılında 48000 olan ücretli asker sayısının 1620'de 100000'e yükseldiğini belirtmektedir (Lewis, 1960, s.171). Bu değişimler devletin masraflarını artırırken aynı zamanda tarım faaliyetleri için kullanılan işgücünün de azalmasına yol açmıştır. Ayrıca paranın değer kaybını, fiyatların artışı, devlet ve savaş masraflarını beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda ortaya çıkan ekonomik durgunluk, geleneksel ekonomik yapılanmanın ve hayat tarzının dönüşümünü ortaya çıkarmıştır.

Tarihî gelişim süreci içerisinde devleti yönetenlere yol göstermek amacıyla nasihatler ihtiva eden pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin ana karakteristik vasfı, toplum düzenini bozan uygulamalardaki aksaklıkları ve çarelerini göstermektir. XVI. yüzyıl ortalarından itibaren hissedilmeye başlanan ve XVII. yüzyılda etkileri iyice hissedilen devlet teşkilatındaki bozulma, düzensizlik ve kargaşa birçok siyasetname ve nasihatname türünde eserlerin yazılmasına neden olmuştur. *Nasihatu'l-Mülûk*, *Nasihatu's-Selâtin*, *Nesâyihü'l-Mülûk* ve *Mir'âtü'l-Mülûk* gibi isimler taşıyan bu eserler hükümdarların devleti nasıl idare edecekleri, iş başına getirecekleri kişileri nasıl seçecekleri ve bu kişilerin halka karşı nasıl davranmaları gerektiğini göstermek amacıyla kaleme alınmıştır. Lütfi Paşa'nın *Âsafnâme'si* bu dönemde kaleme alınmış bu geleneğin belirgin vasıflarını taşıyan bir kitaptır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde gerileme döneminde yazılan ve gerilemeyi durdurmayı devletin bozulan maliyesini ve ordu teşkilatının ıslahını öngören Kâtip Çelebi'nin *Düstürü'l-Amelî* ile *Koçi Bey Risalesi* gibi raporlar da bu grup eserler içerisinde zikredilebilir (Ertuş, 2008, s.1). Mustafa Âli'nin *Nasihatu's-Selâtin* isimli eseri bu tarz eserler içerisinde yer almaktadır. Hükümdarların devleti yönetirken ve devlet görevlerine kişileri seçerken dikkat edilmesi gereken konular, eleştiriler,

Osmanlı sisteminde ıslahata yönelik tavsiyeler ve temel ahlâkî değerler vurgulanmaktadır. Mustafa Âlî'nin eserleri, XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde siyaset anlayışının, taşra ve maliye bürokrasisinin temel özelliklerini ortaya koymasından önem taşımaktadır.

Gelibolulu, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk siyaset yorumcusudur. Geleneksel geçmişten bir ders çıkarma, nasihat alma anlayışının yanı sıra, döneminin problemlerini ele almış, bunları detaylı olarak değerlendirmiş ve mevcut Osmanlı sisteminin reformu için çözüm önerileri getirmiştir (Eravcı, 2001, s.32). Gelibolulu, Osmanlı idari ve sosyal yapısını yaptığı görevler dolayısıyla yakından tanımaktadır. Özellikle 1581'de kaleme alınan ve Sultan III. Murad'a takdim edilen *Nushatûs-Selâtin*'de XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, idari ve siyasi yapısını kendi gözlemlerinden hareketle değerlendirmektedir.

Gelibolulu *Nasihatu's-Selâtin*'de, tımar sisteminin çözülmesi, toplumdaki israf, ilim adamlarının rüşvet ile makam elde etmeleri, ilmî makamlara liyakat sahibi olmayan zevatın atanması, devlet sistemindeki haksız uygulamalar gibi ictimai meseleleri ele almış, geçmişteki uygulamalar ile kendi çağındaki uygulamaları karşılaştırarak problemlerin boyutunu izah etmeye çalışmıştır (Ertaş, 2008, s.2).

Eserde dört bölüm içerisinde, padişaha devlet idaresinde yerine getirmesi gereken görevler, idarî usuller, kanunsuz uygulamalar, devletin aciz kaldığı durumlar, kendi hayatında karşı karşıya kaldığı haksızlıklar ifade edilmektedir (Eravcı, 2001, s.33). *Nushatûs-Selâtin*, devleti yöneten hükümdarlara ahlâkî öğütler veren Nasihat-nâme türünde yazılmış olmasına rağmen, dönemin siyasi ve ekonomik koşullarında ortaya çıkan sorunların kapsamlı bir incelemesini sunmaktadır (Fleischer, 2010, s.98). *Nushatûs-Selâtin*, çağının siyasal ve sosyal durumunu yansıtan oldukça önemli bilgiler içermektedir.

Nushatûs-selâtin göstermektedir ki Mustafa Âlî ekonomik, sosyal ve siyasal değişimi ve kurumsal bozulmayı açık ve kapsamlı bir biçimde ele alan ilk Osmanlı siyasal yorumcularındandır. Âlî bu kitabı ekonomik, siyasal, kurumsal, savaş vb. birtakım olumsuzlukların neden olduğu kötü değişim ve problemleri, devlet düzeninde çöküş sürecine girildiğinin bir kanıtı olarak değerlendirmiştir (Okumuş, 2006, s. 54).

Eserlerinde döneminin karakteristik özelliklerini yansıtan Gelibolulu, kaleme aldığı bütün eserlerinde hak ettiğini düşündüğü ilmî, idari ve siyasi makamlara atanamamış olmanın getirdiği sıkıntıları ve buhranları yansıtmaktadır. Bundan dolayı her eserinde kendisini öne çıkaran (Nazlıgül, 2000, s.409), dönemini eleştirel değerlendiren bir tarihçi ile karşılaşmaktayız.

Mustafa Âlî, XVI. yüzyılın en önemli tarihçilerinden birisidir. Gelibolulu bir münşi bürokrat olarak eserlerini yazmıştır. O, Padişaha muhasip olmak isteğiyle çaba göstermiş, fakat bu isteğine ulaşamamıştır. Bunun kırıngınlığı bütün

eserlerinde hissedilmektedir. Tarih konusunda kaleme aldığı *Künhül-Abbâr*'da âlemin yaradılışından, peygamberlerden, Hz. Peygamber'den, ilk halifelerden, önemli devlet adamlarından, âlimlerden, Türk tarihinden, Türk hakanlarından, Fâtımiler'den, Eyyûbiler'den, Memlûklüler'den, Safeviler'den, Akkoyunlular'dan, Dulkadiroğulları'ndan, Osmanlı Devleti'nden, kendi yaşadığı döneme kadar olan olaylardan bahseder. Osmanlı İmparatorluğu'nu her padişahın tahta çıkışından başlayarak dönemin önemli olaylarıyla ele alır. Her dönemin ünlü devlet adamları ve âlimleri hakkında bilgilere yer verilir.

Âli'nin Nushatû's-Selâtin'inde Trans-Kafkas seferinin ikinci yılındaki olaylara dair eleştirileri askeri ve diplomatik kararlardan ziyade, tespit edilen askerî planın uygulanmasında yaşanan sorunlara dair idareye yönelik eleştirileri içermektedir. (Eravcı, 2001, s.38). Gelibolulu, Nushatû's-Selâtin'de tarihî olayları bir kahramanlık hikâyesi anlatımı yerine olayın ortaya çıkışında etkili olan kararları, uygulamaları, doğruluk, liyakat ve kanunlara bağlılık gibi etik ve hukuki terimler içerisinde analiz etmektedir (Eravcı, 2001, s.39). Tarihi olgu ve olayları İbn Haldûn gibi bir tarih kurgusu ve sistematığı içinde gözlemci ve tahlilci olarak incelemekte, tarih yazıcılığını, hikâye etme, anlama etkinliğinden çıkarıp onu izah etme, açıklama, sebepleri belirleme etkinliğine dönüştürmektedir. Tıpkı İbn Haldûn gibi, toplumsal ve politik sorunların çözüme kavuşturulması, devletin çöküşten kurtarılması için kesin ve uyulması zorunlu yasaların zaruretini ifade etmektedir.

4.1. Olayları ele alış tavrı açısından

Özellikle tarih eserleriyle adından söz ettiren, devlet tarafından görevlendirilmeyen, kendi ilgisi nedeniyle Osmanlı tarihçiliği yapan bir düşünür olmasıyla dikkat çeken Mustafa Âli, bu sebeple de tarihî konularda daha objektif bir tarihçi kimliği ortaya koyarak olayları objektif olarak değerlendirmiştir. Onun objektifliği Avrupalı tarihçiler tarafından dahi kabul edilmektedir. Örneğin Hammer, Osmanlı tarihine dair eserinde onu kaynak olarak kullanmıştır (Ertaş, 2013, ss.196-197). Bu tutum İbn Haldûn'un umrân ilmini ortaya koyarken tarihçilerin yanılmalarından ve bunun sakıncalarından bahsederken objektif ve gerçekçi bir yaklaşım sergilemeleri gerektiği düşüncelerini akla getirmektedir. Zira Mustafa Âli, İbn Haldûn'un olaylara dair bilgi verilirken objektif bir yaklaşım sergilenmesi düşüncesini pratikte uygulamıştır.

Timur ile Yıldırım Bayezid arasında 1402'de gerçekleşen ve kısa süreli olsa da Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına neden olan Ankara savaşıyla ilgili olarak Mustafa Âli'nin yapmış olduğu değerlendirmeler onun objektifliğinin bir örneğidir. Ona göre, Osmanlı tarihçileri, kaybedilen bir savaşı ele aldıkları için konuyu çok sert bir şekilde değerlendirmektedirler. Âli kendisi ise bu yargılara katılmamaktadır. Ona göre her şeyi olduğu gibi vermek, taassup içinde olmamak gerekir. Tarafgir olarak kötölemek ve övmek de doğru değildir (Gelibolulu Mustafa Âli,

1277, C.V, s.103). Hatta o, Yıldırım Bayezid'in Timur'a boyun eğmesi gerektiği düşüncesini dahi belirtmekten çekinmez. Bunda da Timur'un Bayezid'e üstün olduğuna dair sebepler ortaya koyar (Fleischer, 2010, s.296). Onun böyle bir tavır sergilemesi eleştirel bir bakış açısına sahip olmasıyla açıklanabilir.

Âli, eserlerinde tenkitçiliği ile de dikkat çeker. Bu tenkitleri arasında ara sıra kendinin haksızlığa uğradığını ima etmekten de geri kalmaz. Meselâ, *Riyazûs-Salikin* adlı eserinde sultanı ehliyetlessiz ve alçak kişilere makam vermesi, vezirlerin haksızlığına uğramış kendisi gibilerin hatırlanmaması, irfan ehli kişiler görevden uzaklaştırılırken padişahın bütün bunları adalet sanması dolayısıyla padişahı eleştirir (Gelibolulu Mustafa Ali, 1998, s.37; Öztürk, 2013, ss.2154-2155).

Âli'nin, İbn Haldûn ile benzer yönlerinden biri de olaylar arasında sebep-sonuç bağına önem vermesidir. O, buna bağlı olarak olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisini kuvvetli bir şekilde kurar. Olayların önce sebeplerini anlatır sonra sonuçlarını verir. Örneğin Nusretname'de şark seferinin sebebini *Der-sebeb-i tenmik-i menâkıb-ı cihad ve bâ'is-i tahkik-i ma'âyib-i ehl-i inâd mâ'vâhüm cebennemü bi'se'l-mihâd* başlığı ile verir. İlâveten *Bu meclis* ifadesi ile başlayan bölümlerde ve mektuplarda da yer yer olayların sebeplerini açıklar. Ayrıca birçok yerde olaylarda geçen meşhur şahıslar ve yerlerle ilgili bilgiler verir (Eravcı, 2005, s.179). Bu yöntemiyle o, İbn Haldûn'un olayların sebep ve sonuçlarının bir arada değerlendirilmesi yaklaşımını ve olayların değerlendirilmesinde şahıs, çevre gibi faktörlerin etkilerinin göz önünde tutulması ilkesini pratikte kullanmış görünmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde Âli'nin İbn Haldûn'la benzer metotlar kullandığı ve İbn Haldûn'un teorik cephesini oluşturduğu yöntemleri ve düşünceleri pratik alana taşıdığı söylenebilir. O, olayları ele alırken objektif, tarafsız bir tavır sergilemesi, eleştirel bir bakış açısına sahip olması, olaylardaki sebep-sonuç bağlarına önem vermesi gibi açılardan adeta İbn Haldûn'un pratiğe yansımalarıdır.

4.2. Siyaset ve devlete dair düşünceleri açısından

Mustafa Âli, İbn Haldûn'a göre her ne kadar daha mikro düzeyde, yani Osmanlı temelinde düşünceler sergilese de bunlar İbn Haldûn'un düşünceleriyle bazı benzerlikler içermektedir.

Âli, yeryüzünde düzenin sağlanmasında ve siyasi otoritelerin oluşmasında Tanrı'nın iradesine yer verir. Ona göre Allah, yeryüzünü kötülüklerden, Hz. Peygamber'in, dinin ve şeriatın kuvveti ile temizlemiştir. Buna benzer şekilde iyi ve kötüyü ayırt etmek için, kılıçların gücü ve âlimlerin hükümleri ile kendisinin gölgesi olan sultanları görevlendirmiştir. Allah tarafından görevlendirilen bu sultanlar zümresinin biri de silsile-i Âli-i Osman'dır (Gelibolulu Mustafa Âli, 1277, C.I, ss.3-4). Onun bu düşüncesi İbn Haldûn'un devletlerin yıkılışı zamanını Tanrı'nın takdir etmesi anlayışına benzemektedir. Zira İbn Haldûn açısından bir devletin yıkılışı başka bir siyasi otoritenin başlangıcını teşkil etmektedir.

Âlî ve İbn Haldûn, kanun ve şeriat kavramlarını ortak kullanmaktadırlar. Ayrıca adaletin doğasına, devletin düzeninin devamında dinin rolüne, Müslüman ve Müslüman olmayan toplumlarla ilgili analizlerin tarih çalışmalarındaki faydalarına dikkat çekmişlerdir (Fleischer, 1984, s.59). Bu bağlamda Âlî, Fatih Sultan Mehmet'in yapmış olduğu kanuna dair küçük bir bilgi verir:

Ve bi'l-cümle İstanbul fatihi Ebu'l-feth Sultân Mehemmed Han vezîr-i azamî Mahmûd Paşa'yı Kardân ile ki hüsn-i tedbir idûb bir kânûn-ı kadîm va'z itmişlerdir ki evvel zamânda gelüb geçen pâdişahlar ol semte gitmemişlerdir. Belki ol kânunun hayâl ve tasavvur tarîkına bile gitmemişlerdir. Vaktâ ki mühimmat-ı kânûn görüldü. Yerlü yerine her nesne va'z olundu. Ba'dehû Sultân Mehemmed-i merhûm, vezîr-i merkûmdan sordı. "İyâzan billah bu kânûn ri'âyetinden sonra mülkümüze zevâl ve vechile ihtimâldir deyü su'al kıldı. Mahmud Paşa dahî cevabında bizevâl, ancak mülk-i Melik-i Mete'âldir. Lâkin selâtîn da'ifü'l-hâl meyânında cârî olan yol tarîkda bizim kodığımız kânûndan esbet ve muhkemi yokdur. Nihayet yine bu istihkâmda iki cihetden zevâl-i mülk-i devlet ihtimali mukarrerdir. Birisi evlad-ı kiramınızdan bir padişah gelüb kânûnı ri'âyet itmemek, yani ki kânun ne imiş ben virdim kânun oldı demek cihetdendir. İkinci askerimiz meyânına ecnebi karuşıb kul tafesine ihtimâl virmek tarikındandır" demişdi. Sultan Mehemmed Merhûm dahî vezîr-i mezburın bu kelimatını begenüb gerçek dirsın deyü tahsin itmişdi (Gelibolulu Mustafa Âlî, 2006, s.142).

Görüldüğü gibi Âlî, devletin işlerliğini sahip olduğu kanunların niteliğine bağlamaktadır. İbn Haldûn'da da bir devlet için kanunların önemli bir yere sahip olduğunu hatırlayacak olursak Âlî'nin de benzer düşünceleri paylaştığı görülecektir.

Mustafa Âlî, İbn Haldûn'un tavırlar nazariyesinde bir devletin çöküşe doğru giderken ortaya çıkan belirtilerine dair düşüncelerine benzer şekilde, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen çöküş belirtilerini fark etmiştir. Buna bağlı olarak o, rüşvet ve adaletsizlik, haksız yere yapılan atamalar üzerinde durmaktadır. Bu durumdan kurtulmayı ise XVI. yüzyılın başlarına kadar uygulanagelen kanunlara dönüştürme ve gelişen yeni şartlara göre bu kanunların düzenlenmesinde görmektedir (Fleischer, 1984, ss.63-64).

Sultanlara devletin devamlılığı için birtakım önerilerini genel ilkeler çerçevesinde sunan Âlî, bu esnada adeta yönetimdeki bozuklukların bir analizini de yapmaktadır (Severcan, 1999, s.138). Bir devletin devamlılığında adaleti oldukça önemseyen Âlî, bu konuda şunları söyler:

Akıllı ve anlayışlı insanlar bilirler ki,(...) seçkin hâkimler ve iktidar sahibi kişiler, adalet ve hakkaniyeti, itibar ve rağbet terazisinde ayarı tam para; emanet ve doğruluğu, rüzgarda cevher tartan terazide saf altın kabul ederler. Hâl ehli içinde derecesi yüksek olanlar, "Adalet eşyayı yerli yerine koymaktır." sırrını ve özellikle

“Zulüm, nefiste aczi gizleyen ve kuvveti açığa çıkaran pusudur.” gerçeğini, üstün dereceler kendileri için olan idarecilere apaçık kırlarlar. Hiç şüphesiz, sultanlar adalet yolunda sağlam yürümeli ve makamları layık olanlara vermelidir. İleri gelenler ve bilenlerin kötü insanlardan imtiyazlı olmaları her açıdan gerekir... Sultanlar, görevlendirmelerde liyakatli kişiler dururken liyakatsizlerin, dürüst ve insafli kişiler yerine insanları küçümseyen kişilerin seçilmesine sebep olmuşlarsa, bu durum insanlara zulüm etmeye izin vermek olduğundan, kendilerinin de sorumlulukları çok açıktır. Ayrıca zulmün karanlığına rıza göstermek, adalet güneşinin tutulmasını gerektirdiğinden, Allah'ın emaneti olan milletin hazinesinin ona zarar vereceklere verilmesi ve yersiz kullanılmasının daha korkutucu suç ve benzeri olmayan bir musibet olduğu aşikârdır. Bu konuda bilmemek asla özür olamaz (Gelibolulu Mustafa Âli, 1979, Part 1, ss.89-91; Severcan, 1999, s.138).

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Âli, bir devlette hükümdarı en sorumlu kişi olarak görmekte ve sorumluluğunun büyüklüğüne vurgu yapmaktadır. Döneminde Osmanlı Devleti'nde birtakım aksaklıkları gören Âli'nin yöneticilere yaptığı tavsiyeler de gördüğü bu aksaklıkları gidermeye yöneliktir.

Sonuç

On altıncı yüzyılda zayıflamanın belirtilerinin görüldüğü Osmanlı Devleti'nde, bu belirtileri en erken fark eden düşünürlerden biri olan Gelibolulu Mustafa Âli, gözlemlediği bu belirtileri, devlette gördüğü aksaklıkları birçok eserinde farklı yollarla vurgulamıştır. O, döneminde açık, objektif ve sebep-sonuç ilişkileri çerçevesinde düşüncelerini ortaya koyan bir düşünür olarak döneminin İbn Haldûn'u şeklinde bir değerlendirmeyi haklı olarak kazanmıştır.

İki düşünür arasında tam bir paralellikten söz edilememekle birlikte onlar arasında birçok benzerlikler mevcuttur. Bu benzerliklerden yola çıkarak onların düşüncelerinin aynı kaynaklardan beslendiğini söylemek mümkündür. Mesela İbn Haldûn devletler için doğuş, yükseliş ve yok oluş devirlerini bir zorunluluk olarak görürken Âli, devletler için bu safhaları daha farklı bir tutum içerisinde yorumlamaktadır. Mustafa Âli, İbn Haldûn'dan farklı olarak bu konuyu geçmişteki devletlerin tarihlerini vererek ele almaktadır. Dolayısıyla İbn Haldûn konuya daha sistematik ve teorik yaklaşırken, Âli konuyu daha pratik ve somut örneklerle açıklama yolunu tercih etmektedir. İki düşünür arasında bunun gibi benzerlikler ve ayrılıklar mevcuttur. Bu farklılıkların ortaya çıkmasında iki düşünürün içinde yer aldığı devlet sistemlerinin, coğrafyaların ve dönemin etkili olduğu söylenebilir.

Âli, eserlerinde öne çıkardığı eleştirel bakış açısı, olguları objektif bir tutumla değerlendirmesi, metodu, kullandığı dil ve üslubu ile dönemin tarihçilerinden ayrılmaktadır. Gelibolulu Mustafa Âli'nin, XVI. yüzyılın İbn Haldûn'u olarak değerlendirilmesi, onun siyaset ve devlete dair düşüncelerinin taşıdığı değeri göstermektedir.

Kaynaklar

- “Siyaset Felsefesi” (2004), *Temel Britanica Genel Kültür Ansiklopedisi*, C.XIX, İstanbul: Ana.
- Cevizci, Ahmet (2002), *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma.
- Çandarlıoğlu, Gülçin (2003), *Tarih Metodu*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
- Dursun, Turan, Hassan, Ümit (2008), *İbn Haldûn’da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü*, İstanbul: Kaynak.
- El-Husri, Sâti (2001), *İbn Haldûn Üzerine Araştırmalar*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah.
- Eravcı, H. Mustafa (2001), Gelibolulu Mustafa Âli’nin Nushatü’s-Selâtinde 1578-1579 Trans-Kafkas Seferine Dair Eleştirileri ve Bunların Tarihi Önemi, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. III, S. I, ss. 31-40, Afyon. <http://www.aku.edu.tr/aku/dosyayonetimi/sosyalbilens/dergi/III1/3.pdf> (erş. trh. 11.09.2013)
- Eravcı, H. Mustafa (2005), Mustafa Âli’nin Nusret-namesi ve Onun Işığında Yazarın Tarihçiliği, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.24, S.38, ss.163-184, Ankara.
- Ertaş, Kasım (2013), Gelibolulu Mustafa Âli’nin Hayatı ve Eserleri, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol. 6, Issue 3, March, pp. 191-211.
- Ertaş, Kasım (2011), XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti İslahat Düşüncesi Bağlamında Gelibolulu Mustafa Âli’nin Nasihatü’s Selâtin İsimli Eseri, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, Yıl:2, C.II, S.2, ss.127-142.
- Ertaş, Kasım (2008), *Gelibolulu Mustafa Âli’nin Nasihatü’s-Selâtin İsimli Eserinin Tenkildi Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- Fleischer, Cornell H. (2010), *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, (çev.Ayla Ortaç), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Fleischer, Cornell (1984), Royal Authority, Dynastic Cyclism, and “İbn Khaldûnism” in Sixteenth-Century Otoman Letters, *İbn Khaldûn and Islamic Ideology*, (edited by Bruce B. Lawrence), International Studies in Sociology and Social Anthropology, Vol. XI, İbn Khaldun and İslâmîc Ideology, ss. 46-68, Netherlands: Leiden-E.J.Brill.
- Gelibolulu Mustafa Âli (1979), *Consel for Sultans (Nushatü’s-Selâtin)*, Part I-II, (Edition, translation, notes: Andreas Tietze), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Gelibolulu Mustafa Âli (2006), *Füsûl-i Hall ü Akd ve Usûl-i Harc ü Nakd-İslâm Devletleri Tarihi*, (çev. Doç. Dr. Mustafa Demir), İstanbul: Değişim.
- Gelibolulu Mustafa Âli (1277), *Künhül Abbar*, C.I-V, Takvimhane-i Amire.

- Gelibolulu Mustafa Ali (1998), *Riyazü's-Salikin*, (haz. Mehmet Arslan, İ.Hakkı Aksoyak), Sivas. www.ekitap.kulturturizm.gov.tr (erş.tar.11.09.2013)
- Gibb, Hamilton A.R (1991), *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (çev. Hayrettin Yücesoy, Kenan Dönmez), İstanbul: Endülüs.
- Günay, Ünver (1986), İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldûn (1332-1406), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Hassan, Ümit (2010), *İbn Haldûn Metodu ve Siyaset Teorisi*, (yayına hazırlayan: Taşkın Takış, Cansu Özge Özmen), Ankara: Doğu Batı.
- İbn Haldûn (2004), *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul: Dergâh.
- İbn Haldûn (1993), *Mukaddime*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- İbn Haldûn (1989), *Mukaddime*, C. I-II-III, (çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul: MEB.
- İbn Haldûn (2007), *Mukaddime*, I-II, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah.
- İsen, Mustafa (1998), *Gelibolulu Mustafa Âli*, İstanbul: Şule.
- Köken, Nevzat (2002), *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Isparta.
- Köseoğlu, Nevzat (1997), *Devlet, Eski Türk'lerde, İslâm'da ve Osmanlı'da*, İstanbul: Ötüken.
- Kütükoğlu, Bekir (1989), "Âli Mustafa Efendi", *DİA*, C. 2, ss. 414-416, İstanbul.
- Lewis, Bernard (1960), "Osmanlı İmparatorluğunun İnhitâtı Üzerine bazı Düşünceler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Ed. Zeki Velidi Togan, C. III, ss. 161-178, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Naîmâ, Mustafa (1283), *Târih-i Naîmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsati'l-abbâri'l-hâfikayn)*, C.I, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Nazlıgül, Habil (2000), Gelibolulu Mustafa Âli'nin Hadis Bilgisi ve Yorumları Işığında Hadislere Tarihsel Bakış, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, ss.403-433, Kayseri. http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_9/Gelibolulu%20Mustafa%20C3%821%C3%AE'nin%20Hadis%20Bilgisi%20ve%20Yorumlar%20C4%B1%20I%C5%9F%20C4%B1%20C4%9F%20C4%B1%20nda%20Hadislere%20Tarihsel%20Bak%20C4%B1%20C5%9F%20-%20Yrd.Do%20C3%A7.Dr.%20Habil%20NAZLIG%20C3%9CL.pdf (erş. trh. 18.09.2013)
- Okumuş, Ejder (2008), *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldûn*, İstanbul: İz.
- Okumuş, Ejder (2006), İbn Haldûn'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S: 15, , ss. 141-185, İstanbul: TDV İSAM.

- Okumuş, Ejder (2005), *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet ilişkisi*, Ankara: Lotus.
- Öztürk, Murat (2013), Klasik Türk Edebiyatında Paışahlara Yapılan Yergiler, *Turkish Studies*, Vol.8/1 Winter, pp.2143-2164, Ankara. http://turkishstudies.net/Makaleler/437280610_107_%c3%96zt%c3%bcrk%20Murat-edb.pdf (erş.trh. 05.09.2013)
- Schmidt, Joannes (1991), *Pure Water for Thirsty Muslims-A Study of Mustafâ Ali of Gallipoli's Künbül-Abbâr*, Leiden: Het Oosters Instituut, Leiden.
- Severcan, Şerafettin (1999), Âli'nin Siyaset Felsefesi, *İslâmiyât*, C.2, S.4, Ekim-Aralık, ss.123-144.
- Sözen, Kemal (2005), İbn Haldûn'a Göre Asabiyet-Devlet İlişkisi, *Arayışlar-İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl: VII, Sayı: XIX, ss. 1-16, Isparta.
- Sözen, Kemal (1998), *Ahmet Cevdet Paşa'nın Felsefi Düşüncesi*, İstanbul: İFAV.
- Süşheim, K. (1978), *Âli, İA*, C. I, İstanbul: MEB.
- Şeşen, Ramazan (1998), *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İSAR (İslâm Tarih, Sanat Kültürünü Araştırma Vakfı).
- Taylan, Necip (2006), *Anabatlariyla İslâm Felsefesi*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Togan, Zeki Velidi (2003), *Tarihte Usul*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Toku, Neşet (2000), *İlm-i Umran, İbn Haldûn'da Toplum Bilimsel Düşünce*, Van: Bilge Adam.
- Toku, Neşet (2005), *Siyaset Felsefesine Giriş*, İstanbul: Kaknüs.
- Uyanık, Mevlüt (2003), *Felsefi Düşünceye Çağrı*, Ankara: Elis.
- Yılmaz, Coşkun (2003), "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile ilgili Yeni Bir Kavramlaştırma: İslahatnameler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.2, ss.299-338, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı.
- Yumuk, Recep (1978), "İbn Haldûn'da Devlet Görüşü", *İşletme Dergisi (Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Araştırma Enstitüsü)*, C.3, S.1-2, ss. 227-278, Erzurum. e-dergi. atauni.edu.tr/index.php/IIBD/article/view/2935/2831 (erş. tar. 29.09.2013).